

THE IMAGE OF NAPOLEON IN BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY AND LITERATURE: SCIENTIFIC CONSERVATISM AND ARTISTIC ROMANTISM

The novelty of the article is determined by the fact that for the first time it explained the peculiarities of constructing the Napoleonic myth in the Belarusian historiography and literature of the 19–21th centuries and traced the influence of Napoleon's image on the nowadays controversy in Belarus concerning the war of 1812. In preparing the article were used the works of historians, which are traditionally related to the Belarusian historiography, as well as literary works, which reveal the image of Napoleon, and which were most widespread in the Belarusian governorates of the Russian Empire. The research was carried out with the help of general scientific (retrospective, genetic) and philological (compositional and motivational analyzes) methods which allowed us to draw the following conclusions.

*The Napoleonic myth «took deep roots» in the Belarusian society of the 19th century, as the idea of restoring the state in the form of the Grand Duchy of Lithuania was preserved for a long time among the nobility. Therefore, until the 1860s, the dominant position was occupied by the romanticized representation of Napoleon as a liberator, borrowed from the work *Pan Tadeusz* by Adam Mickiewicz (who was originally from Novogrudok). This tradition was revived in contemporary Belarus, which was accompanied by the inclusion of this work in the school curriculum of national literature. After the suppression of the uprising of 1863–1864 in Poland, Lithuania, and Belarus and the strengthening of the Russian imperial course, the grotesque image of Napoleon the Conqueror, fuelled by the skepticism of Lev Tolstoy's *War and Peace*, had an increasing impact on the public imagination. By the beginning of the 20th century, these contradictory images found their reflection in historiography. Soon after that, during the 1910s and 1920s, representatives of the national historical school began to form Napoleon's third perspective, equidistant from the tendencies mentioned above: neutral and detached. It consisted of the reluctance of Belarusians to join one of the parties to the conflict between empires.*

These three perspectives were further developed in post-Soviet Belarusian historiography. Generally, the versatility of Bonapart's personality, which combined a great variety of contradictory traits, explains the fact that everyone could find in it

characteristics that confirmed any version of the Napoleonic myth. At the same time, contemporary Belarusian historiography traditionally adheres to opposite assessments of Napoleon's role (both in the European past and in the history of Belarus), which reflects the general state of politicized society.

Андрей Лукашевіч
професор, доктор історичних наук
Білоруський державний університет

ОБРАЗ НАПОЛЕОНА У БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ЛІТЕРАТУРІ: НАУКОВИЙ КОНСЕРВАТИЗМ І ХУДОЖНІЙ РОМАНТИЗМ

У білоруській гуманітаристиці деконструкція образу Наполеона є новою та практично не дослідженою проблемою. Це не означає, що у працях як істориків, так і філологів не зачіпалися її різноманітні аспекти (головно питання створення міфів на прикладі цієї історичної постаті). Як вважає сучасна білоруська філологиня Світлана Гончар – дослідниця образу Наполеона в польській, російській і французькій літературі, механізми міфологізації імператора аналогічні тим, згідно з якими створювалися міфологічні образи античних богів і героїв. Не випадково первинний міф Наполеона формувався як *політичний* – ішлося про надлюдину, носія верховної влади. І тільки за певний час, коли відбулося усвідомлення справжнього історичного значення Наполеона Бонапарта, політичний міф перекочував у новий – літературний – вимір¹.

Літературні образи створювалися у творчості поетів і письменників, які висловлювали ідеї та цінності конкретних соціальних середовищ у конкретні епохи. Водночас апологетичний і критичний міфи формувалися на основі архетипів – герой-рятівник та антигерой-руйнівник. Як справедливо відзначала С. Гончар, якщо за життя Наполеона активно розвивалися обидва варіанти міфу, то після смерті міфотворчість набула переважно апологетичного характеру. Загалом у парадигму наполеонівського міфу, сформованого у Франції в ХІХ ст., дослідниця включає:

- міф про безрідного героя, що досягнув усього в житті лише завдяки власному розумові та здібностям;
- міф про великого полководця;

¹ С. Гончар. *Міф Наполеона во французской, польской и русской литературах ХІХ века*: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03. Минск 2008, с. 13.

- міф про визволителя народів і рятівника революції;
- міф про палкого коханця й улюбленця жінок;
- міф про трагічного героя-вигнанця.

Як же відбувалася міфологізація Наполеона в білоруській літературі й історіографії? На жаль, відповіді на це питання в дослідженнях С. Гончар немає, тому спробуємо самостійно розібратися у згаданій проблемі.

У першій половині XIX ст. найбільший вплив на суспільну думку та літературу колишнього річпосполитського простору справляла творчість уродженця Новогрудчини Адама Міцкевича, яка нині визнається здобутком не тільки польської, а й литовської та білоруської культур. Саме Міцкевич поклав початок наполеонівського міфу в «Пані Тадеуші» (1832–1834). У цьому творі автор використав романтичний загальноєвропейський міф, доповнивши його канон двома новими складовими: *міфом про Наполеона – рятівника «Польщі»* та *Наполеона-месію*. Вплив апологетичного міфу про Наполеона як рятівника Речі Посполитої (і її білоруської частини) визначальний для поширених між двома польськими повстаннями 1830 та 1863 рр. ідей провіденціалізму та месіанізму (призначення «Польщі» – відкуплення гріхів людства²).

Загалом вплив творчості А. Міцкевича проявився не тільки в літературі, він віддзеркалився і в тематиці мистецьких творів художників, які були вихідцями з місцевої річпосполитської шляхти (Ян Дамель, Валентій Вільгельм Ванькович, Наполеон Орда). Вони доповнювали романтичний образ імператора французів (наприклад, картина В. Ваньковича «Наполеон біля вогнища», 1834 р.)³.

Після поразки повстання 1863–1864 рр. ситуація докорінно змінилася. Під тиском тотальної русифікації, ідеологом якої виступив Михайло Муравйов, романтичний міф Наполеона поступився місцем міфу антинаполеонівському. На цю культурну трансформацію вплинули не тільки зміна змісту шкільних навчальних програм, а й поява роману Льва Толстого «Війна і мир» (1863–1869)⁴. «Виступаючи проти загальноєвропейського культу Бонапарта, – як справедливо відзначає С. Гончар, – він розвінчує популярний помір між істориків, письменників і філософів XIX ст. міф видатної історичної особистості, спроможної вирішувати долі народів і держав, та репрезентує Наполеона як “мізерне знаряддя історії”, яке здобуло владу і славу завдяки “мільйонові випадковостей”. Справді, у своєму творі Л. Толстой послідовно

² Там само, с. 14.

³ Т. Карповіч. *Культурнае жыццё Мінска 1-й паловы XIX стагоддзя*. Мінск 2007, с. 47–54; *Напалеон Орда. Шлях да Бацькаўшчыны*: кніга-альбом / упоряд. А. Несцярчук. Мінск 2012.

⁴ М. Коялович. *Лекции по истории Западной России*. Москва 1864; його ж. *Чтения по истории Западной России*. Санкт-Петербург 1884.

руйнував парадигму європейського наполеонівського міфу. Тому безрідного героя, що домігся успіху завдяки власному хистові та здібностям, він перетворив на “пройдисвіта” і “холопського імператора”; визволителя народів – на завойовника, що зазіхнув на чужу свободу; надлюдину, спадкоємця римських імператорів і послідовника Карла Великого – на типового європейського буржуа з філософією крамаря. Нарешті, видатного політика та державного діяча він зредукував до провінційного актора, що грав велику особу»⁵.

Загалом гротескний образ Наполеона, створений уявою Л. Толстого, панував до початку 1990-х рр., коли під впливом ідей білоруського національного відродження у літературу та науку почав повертатися романтизований образ імператора. Закріплення цього образу пов'язано як із запровадженням до шкільної програми й театрального репертуару «Пана Тадеуша»⁶, так і з появою нових творів, наснажених наполеонівським міфом (наприклад, роману письменника-аматора Андрія Лютих «Крепль», 2012 р.)⁷.

Формування образу Наполеона в білоруській історіографії відбувалося упродовж 100-річного періоду, до того ж опосередковано, крізь призму його політики під час війни 1812 р.

На початку ХХ ст. суспільні процеси перебували під повним російським контролем. Відсутність у краї вищих навчальних закладів обумовила те, що в цей період проблемами 1812 р. займалися місцеві краєзнавці та чиновники (Володимир Краснянський, Федот Кудринський, Василь Арсен'єв та ін.)⁸. Водночас мало хто з них був уродженцем західних губерній Російської імперії. Не дивно, що в історіографії проповідувався винятково антинаполеонівський підхід⁹.

У 1910–1920-ті рр. здійснено спробу сформувати власне білоруський погляд на події війни 1812 р. Ще 1910 р. один із лідерів білоруського національного руху Вацлав Ластовський у «Короткій історії Білорусі» вперше запропонував рівновіддалений від Росії та Франції погляд на проблему 1812 р.¹⁰

⁵ С. Гончар. *Миф Наполеона во французской, польской и русской литературах XIX века*, с. 15.

⁶ А. Міцкевіч. *Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве* / пер. з поль. П. Бітэль. Мінск 2015; А. Міцкевіч. *Пан Тадэвуш, або Апошні наезд у Літве: шляхецкая гісторыя з 1811 і 1812 гг. у дванаццаці кнігах вершам* / пер. з поль. П. Бітэль; худ. В. Шаранговіч. Мінск 2018.

⁷ А. Лютих. *Крепль: ист. роман*. Минск 2012.

⁸ Див.: В. Краснянський. *Борисов и Борисовский уезд в Отечественную войну 1812 года*. Гродна 1913; його ж. *Минский департамент Великого княжества Литовского (Эпизод из истории войны 1812 г.)*. Санкт-Петербург 1902; В. Арсен'єв. *Документы о французских военнопленных 1812–1813 гг. в Витебской губернии: из дел, находящихся в архиве Витебской ученой архивной комиссии*. Витебск 1910.

⁹ А. Лукашэвіч. *Беларусь напярэдадні і ў час вайны 1812 г.: вуч.-мет. комплекс*. Мінск 2004, с. 23–47; *Беларусь и война 1812 года: Документы* / упор. А. Лукашэвіч, Д. Яцкевич. Минск 2011, с. 3–20.

¹⁰ Власт. [В. Ластоўскі.] *Кароткая гісторыя Беларусі*. Вільня 1910.

Його ідеї розвинули історики доби зародження білоруської радянської державності (Всеволод Ігнатовський, Митрофан Довнар-Запольський)¹¹. Однак уже в 1930-ті рр. подібної свободи погляду на проблему більше не допускалося.

У 1950–1980-ті рр. трактування воєнних і політичних подій 1812 р. у межах пізнішої Білоруської РСР вже підлаштовувалося під загальносоюзні кліше (Єфрем Корнейчик¹²). Тому антинаполеонівський міф займав панівне місце в історіографії. Після розпаду СРСР і здобуття Білоруссю незалежності погляд на події 1812 р. і роль Наполеона в долі краю почали змінюватися. У працях білоруських істориків В'ячеслава Шведа, Леоніда Нестерчука, Олександра Єрошевича, Олени Філатової та ін. поставлено під сумнів тезу про війну 1812 р. як «Вітчизняну»¹³. Ті самі історики сформулювали низку положень білоруського варіанту наполеонівського міфу (віддзеркалення подібних ідей помітне й у навчальній літературі)¹⁴.

Головні його положення такі:

1. Наполеон підтримав прагнення населення білорусько-литовського краю до визволення від російського панування, а «відновлення Великого князівства Литовського» (далі – ВКЛ), хоч юридично не проголошене, відповідало інтересам його мешканців.

2. Наполеон як послідовник ідей Французької революції експортував ідеї «свободи, рівності та братерства». Тому ж він планував скасувати кріпацтво за прикладом Варшавського герцогства.

3. Наполеон отримав від населення білорусько-литовського краю значну підтримку (політичну, військову, економічну / провіантську). Це давало змогу утримувати під контролем комунікації його Великої армії, що своєю чергою забезпечило порятунок армії під час її відступу з Москви.

4. На території колишнього ВКЛ Наполеон намагався підтримувати в лавах Великої армії жорстку дисципліну, а факти мародерства були рідкістю.

5. Наполеон був геніальним полководцем, тому навіть у критичній ситуації в листопаді 1812 р. зміг завдати нищівного удару російським військам

¹¹ У. Ігнатоўскі. *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, вид. 5-те. Мінск 1991, с. 168; М. Довнар-Запольскі. *Історыя Беларусі*, 4-те вид. Мінск 2016.

¹² Е. Корнейчик. *Белорусский народ в Отечественной войне 1812 года*. Мінск 1962.

¹³ А. Ерашэвіч. *Уплыў напалеонаўскіх войнаў на грамадска-палітычнае жыццё Беларусі (1799–1815 гг.)*: дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02. Мінск 2003; Л. Несцярчук. *Беларусь у вайне 1812 года. Паміж Напалеонам і Аляксандрам*. Брэст 2012; А. Філатава. *Вайна 1812 г. і Беларусь // Гісторыя Беларусі: у 6 т., т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)* / ред. М. Касцюк. Мінск 2005, с. 75–86; В. Швед, С. Данскіх. *Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гады*. Гродна 2006.

¹⁴ *Гісторыя Беларусі: у 2 ч., ч. 2: XIX–XX стагоддзі: курс лекцый* / П. Брыгадзін та ін. Мінск 2002; *Історыя Беларусі (XIX в. – 1917 г.)*. Атлас: уч. пос. / розроб. А. Кохановскі, А. Лукашэвіч. Мінск 2007.

на обох берегах ріки Березина, чим запевнив свій порятунок і убезпечив Велику армію від оточення і знищення.

У підсумку доводилося, що війна 1812 р. створила для населення білорусько-литовського краю можливість відновлення власної державності у вигляді ВКЛ, а потенційне скасування кріпацтва відкривало перспективи для розвитку капіталістичних відносин. Однак поразка Великої армії під час кампанії 1812 р. поховала ці перспективи й на десятиріччя відтермінувала відновлення власної державності.

Тимчасом історики «комуністичного гарту» дотримувалися радянських трактувань щодо війни 1812 р. (як «Вітчизняної») та залишилися непохитними в негативній оцінці ролі Наполеона (Євген Новик, Іван Ковкель, Едмунд Ярмусик, Петро Чігринов¹⁵). У 2000-х рр. вони об'єдналися з ідеологами «руського мира» в Республіці Білорусь (т. зв. «західнорусизму»), серед яких були впливові посадовці (Лев Криштапович, Олег Пролесковський¹⁶) й історики (Яків Трещенок¹⁷, Олександр Гронський та ін.). Усе це мало наслідком політизацію наукової дискусії щодо 1812 р.

Узагальнено критики імператора французів сформулювали такі тези білоруської антинаполеонівської легенди¹⁸.

1. Наполеон не був «визволителем Білорусії (прикметно, що прихильники цього підходу не використовують самоназву Білорусь. – Прим. ред.)», а «відновлення Великого князівства Литовського» не відповідало інтересам «білоруського народу»¹⁹.

2. Наполеон приніс не ідеї «свободи, рівності та братерства», а рабство та гніт. Тому він не тільки не скасував кріпацтво, а й не планував цього робити.

3. Наполеон не зустрів масової підтримки населення, його підтримували тільки місцеві «поляки».

4. Проти Наполеона розгорнувся «масований партизанський рух», оскільки селянство «підтримувало російську владу»²⁰.

¹⁵ И. Ковкель, Э. Ярмусик. *История Беларуси с древнейших времен до нашего времени*, 7-ме вид. Минск 2008; П. Чигринов. *Очерки истории Беларуси: уч. пос. для студентов вузов*. Минск 2000; *История Беларуси. С древнейших времён до 2013 г.:* науч. пос. / за ред. Е. Новика, 4-те вид. Минск 2013.

¹⁶ О. Пролесковский, Л. Криштапович. *Вместе мы врага громили // Беларуская думка* 6 (Минск 2012) 3–7. Див.: Л. Криштапович. *Беларусь как русская святыня*. Минск 2013.

¹⁷ Я. Трещенок. *История Беларуси: в 2-х ч., ч. 1*. Могилев 2004.

¹⁸ О. Пролесковский, Л. Криштапович. *Вместе мы врага громили*.

¹⁹ А. Гронский. «О модернизации истории» – беседа с корреспондентом газеты «7 дней» Алексеем Еловицом // *Западная Русь* (<https://zapadrus.su/zaprus/istbl/537-2012-11-05.html>).

²⁰ Неспроможність четвертої тези на основі документів довів професор Андрій Попов під час наукової конференції в Білоруському державному університеті. Див.: В. Деружинський. *Война 1812 года и Беларусь // Секретные исследования* 1 (2013) (<http://www.secret-r.net/index.php/arkhiv-publikatsij/13-2013/vojna-1812-goda-i-belarus.html>).

5. Наполеон не був геніальним полководцем – його розбили в листопаді 1812 р. на Березині.

У підсумку йшлося про те, що політика Наполеона в Білорусі в 1812 р. мала загарбницький характер. Однак вона зазнала невдачі, позаяк населення краю активно опиралося Наполеоновому війську й адміністрації. Водночас самого імператора французів репрезентували як втілення зла й навіть порівнювали з Адольфом Гітлером (О. Гронський²¹).

Можна окреслити ще один різновид адептів антинаполеонівської легенди в загальноєвропейському контексті – до неї в Білорусі належать деякі фахівці з всесвітньої історії. Найпомітніший слід у формуванні антинаполеонівського міфу залишив Володимир Кошелєв, фахівець із арабського Сходу (безпосередньо Європою наполеонівської епохи він не займався). Його позиція досить чітко простежується в післямові до книги Євгена Тарле «Наполеон» (1938), яку в 1993 р. перевидано в Мінську²². Позитивно оцінюючи цю працю сталінських часів, В. Кошелєв відзначав, що її автор часом перебував у полоні міфології про Наполеона і навіть ідеалізував імператора. «Наполеон у нього повсякчас на передньому плані, діє, не відчуваючи сумнівів, начебто згідно з раніше укладеним планом, подібно до актора, що грає свою роль», – відзначав історик. І далі, роздумуючи над образом, створеним уявою Є. Тарле, В. Кошелєв заявляв: «Імовірно, Наполеон мав дар передбачення. І якщо вірити йому, усвідомлював цю здатність. Та все ж не настільки, щоби з-поміж величезної кількості можливих рішень завжди вибирати єдино правильне»²³.

Загалом «тарлевський» Наполеон не зовсім задовольнив В. Кошелєва. Тому він пропонував здійснити його «нове прочитання» крізь призму містицизму письменника-філософа Даниїла Андреева (автор «Троянди Світу»), який називав імператора «найбільшим із носіїв темних місій тієї епохи»²⁴. Прикметно, що в 1993 р. В. Кошелєв практично поминув увагою діяльність Наполеона в 1812 р. на території нинішньої Білорусі. І тільки в 2000-х рр. антинаполеонівська позиція цього автора проявилася предметніше. Так, у 2004 р. в навчальному посібнику зі «Світової історії нового часу» для 8 класу (у співавторстві з Вадимом Синицею) він писав: «До 1812 р. Франція стала найсильнішою державою світу. Вона володіла майже всією Європою, крім Англії і Росії. *Французького імператора, що здобув славу великого полководця, політика та репутацію деспота, поважали, боялися й ненавиділи* [курсив наш. – А. Л.]»²⁵.

²¹ Див.: А. Гронський. «О модернизации истории».

²² В. Кошелєв. Академик Тарле и его «Наполеон» // Е. Тарле. *Наполеон*. Минск 1993, с. 422–428.

²³ Там само, с. 426.

²⁴ Там само, с. 428.

²⁵ В. Кошелєв, В. Синица. *Всемирная история Нового времени, XIX – начало XX в.*: Уч. пос. Минск 2004, с. 14.

Отож, враховуючи крайню політизацію наративів щодо подій 1812 р. в Республіці Білорусь, буде корисним розглянути деякі суперечливі аспекти в конструктах обох концепцій білоруського наполеонівського / антинаполеонівського міфу.

По-перше, варто наголосити на різночитанні історичних назв («Білорусь» та «Литва») в їхньому співвідношенні з білоруською етнічною територією та нинішніми державними кордонами. На сьогодні у Республіці Білорусь етнічну територію станом на 1812 р. визначають шістьма адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії: Вітебською, Могилівською, Мінською, Гродненською, Віленською (східною частиною) губерніями та Білостокською областю. Водночас представники небілоруських історичних шкіл (наприклад, уже згаданий російський історик А. Попов, український історик Вадим Ададуrow²⁶) не беруть до уваги етнічний критерій як неістотний у домодерну епоху, коли відбувалися події 1812 р., а оперують адміністративним поділом, характерним для документів того часу. Для них «Білорусія» – це «Білоруське генерал-губернаторство», тобто Вітебська та Могилівська губернії. Решта губерній, без огляду на етнічну структуру, знову ж розглядаються як «литовські» з домінуванням річпосполитської шляхти (політонім «Литва») ²⁷. Це суперечить підходові білоруських істориків, які, попри те що у згадану епоху етнічна ідентичність поступалася релігійній і становій, оперують саме несуттєвим для обох ворожих імперій етнічним критерієм і спираються на твердження про лінгвістичний континуїтет, що підтверджується картами розселення білорусів і розповсюдження білоруських говірок, які уклали впродовж 1875–1914 рр. Олександр Ріттіх, Юхим Карський і Московська діалектологічна комісія²⁸.

По-друге, ідеологічно обґрунтовуючи ті чи інші трактування війни 1812 р., а отже, й оцінюючи роль Наполеона в долі краю, нерідко послуговуються некоректним для початку ХІХ ст. поняттям «білоруський народ». Судячи з контексту публікацій «західноросів», під «білоруським народом» розуміється не все населення краю, а тільки селянство, та й то переважно православне²⁹. У підсумку представники шляхетського стану, греко-унійне та римо-католицьке селянство і духовенство – тутешні уродженці – не визнаються частиною «білоруського народу» й ототожнюються з етнічними литовцями чи поляками³⁰.

²⁶ В. Ададуrow. *Война цивилизаций. Социокультурна история русского похода Наполеона*, т. 1. Киев 2017, с. 314.

²⁷ Див.: А. Попов. *Великая армия в России: погоня за миражом*. Самара 2004.

²⁸ Границы расселения белорусов. Белорусские говоры начала ХХ в. // *История Беларуси (ХІХ в. – 1917 г.): Атлас: уч. пос. для 8 класса общеобразовательных учреждений с русским языком обучения / спец. зміст розроб. А. Кохановский, А. Лукашевич*. Минск 2007, с. 18.

²⁹ О. Пролесковский, Л. Криштапович. *Вместе мы врага громили*.

³⁰ А. Гронский. «О модернизации истории».

Найупередженіше ставлення спостерігається до місцевої шляхти, якій відводять роль «поплічника Наполеона». Водночас не враховується, що в 1812 р. це була та сама білоруська шляхта, яка до XVI ст. сповідувала православ'я, під час Реформації – прийняла протестантизм, а в період Контрреформації – на вернула в католицизм. Дійсно, упродовж XVII–XVIII ст. ця частина суспільства дедалі більше спольщувалася: вона тяжіла до польської культури та на ментальному рівні вважала себе частиною річпосполитського шляхетства, однак генетично вона таки залишалася частиною білоруського етносу, основні риси якого сформувалися під час існування ВКЛ. Не випадково у 1897 р. (згідно з даними Всеросійського перепису населення) 51,8 % спадкового дворянства (колишньої шляхти) та 25,9 % персональних дворян Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської та Могилівської губерній визнали білоруську мову рідною³¹.

По-третє, під час аналізу подій 1812 р. обов'язково потрібно враховувати особливості етноконфесійної структури населення краю. Хоч після поділів Речі Посполитої (у 1772, 1793, 1795 рр.) російську політику щодо релігійних конфесій було спрямовано на ліквідацію Греко-Унійної Церкви та обмеження впливу Римо-Католицької, до початку війни 1812 р. уряд таки не спромігся суттєво змінити конфесійну структуру суспільства. Тому панівні позиції займала латинська (30 % вірних) та унійна (35 %) конфесії, а частка православної становила приблизно 22 % вірних³². Вагомою була також частка юдеїв – до 10 % та протестантів – до 3 %. Все це призвело до різноманітного ставлення населення до подій 1812 р.³³ і зумовило суперечливий характер самої війни в історії Білорусі.

По-четверте, важливо зважати на проблему «своєї» державності, як у контексті тодішнього російського імперського, так і пізнішого білоруського чи литовського національних проєктів. Для цього варто згадати, що на відміну від Катерини II, Олександр I не розглядав західні губернії як питомо свої («російські») землі. Він уважав їх «польськими», що зобразилося і в термінології («губернії, від Польщі придбані», «приєднані від Польщі губернії», «польські провінції»). Ба більше, польська мова стала головною у закладах освіти Віленського навчального округу. Так, сам російський уряд не вважав, що для населення колишньої східної частини Речі Посполитої Росія – Вітчизна. Не випадково упродовж 1805–1812 рр. Олександр I «ініціював опрацювання

³¹ *Гісторыя Беларусі: дапаможнік для паступаючых у ВНУ* / ред. А. Каханоўскага та ін. Мінск 1998, с. 265.

³² А. Лукашевич. Эволюция конфессиональной структуры населения белорусско-литовских губерний Российской империи (1772–1812 гг.) // *Запад, Восток и Россия: Вопросы всеобщей истории* 17/II (2015) 84–94.

³³ А. Лукашевич. *Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи (конец XVIII в. – 1812 г.):* в 3 кн., кн. 1. Минск 2012, с. 281–285.

різних проектів відбудови “польської” державності у західних губерніях (Адама Чарториського, Міхала Огінського та ін.)»³⁴. Тому ідею відновлення в 1812 р. ВКЛ населення західних губерній розглядало як відновлення «своєї» державності. Не випадково Наполеон використав такі настрої задля забезпечення собі політичної та економічної підтримки в цьому краї.

По-п'яте, під час дослідження проблеми кріпацтва (теза про «Наполеона-пригноблувача») необхідно враховувати ставлення до селянства не тільки з боку імператора французів, а й російського уряду. Річ у тому, що в 1812 р. більшість тутешніх селян були греко-уніатами, тому росіяни не розглядали їх як опору для свого правління в західному регіоні. Зміна підходів стала можливою тільки після придушення повстання 1830–1831 рр. та скасування унії (1839 р.), коли більшість селян були переведені на православ'я. Тому в епоху 1812 р. російський уряд трактував білоруських селян як своєрідних «рабів» (до 1801 р. в межах західних губерній у приватну власність російським поміщикам було віддано понад 250 тис. ревізьких душ селян³⁵) й у свої політичні розрахунки їх не брав. Не дивно, що за такого ставлення, як свідчили російські служби політичного нагляду та контррозвідки, в сільських мешканців виникали ілюзії щодо можливості позбутися кріпацтва за допомогою французів³⁶.

Що стосується Наполеона, то він дійсно в 1812 р. не скасував кріпацтва. Здається, що тут слід виділити два аспекти проблеми: наявність планів скасування кріпацтва взагалі та скасування його саме в 1812 р. Як відомо, ухвалення рішень, які докорінно змінюють структуру суспільства в умовах війни, – не найкраща ідея. Враховуючи необхідність здобути в 1812 р. вагому підтримку з боку магнатів – власників великих маєтків із прикріпленими до землі тисячами селян, Наполеон не пішов шляхом скасування кріпацтва під час воєнних дій. Водночас на користь правдоподібного визволення білоруських (як і литовських, польських та ін.) селян після закінчення війни свідчить досвід інших частин Європи і передусім Варшавського герцогства.

У зв'язку з цим цілком зрозуміле й ставлення білоруського селянства до Наполеона в 1812 р., яке змінилося від антикріпосницьких очікувань до розчарування й початку самостійної боротьби за свободу, спрямованої як проти росіян, так і проти французів. Не випадково для ілюстрації позиції білоруського селянства в 1812 р. В. Ластовський згадав відому легенду. Коли Наполеон прямував на Москву, йому на дорозі трапилася білоруська жінка. Він запитав

³⁴ Див.: А. Лукашэвіч. *Беларусь напярэдадні і ў час вайны 1812 г.*, с. 68–78, 96–108; А. Лукашевич. «Польские проекты» // *Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии 1813–1814 годов: энциклопедия в 3 т.*, т. 3 / ред. В. Безотосный та ін. Москва 2012, с. 127–130.

³⁵ П. Жукович. *О русском землевладении в Северо-Западном крае со времени присоединения его к России*. Санкт-Петербург 1895, с. 8.

³⁶ А. Лукашевич. Комитет охранения общей безопасности Российской империи (1807–1829) // *Российские и славянские исследования* 9 (2015) 74–81.

її, як вона бажає: щоби французи розбили росіян чи щоби росіяни розбили французів? На що старенька, після задуми, відповіла: «Ды я-б хацела каб француз, заняўшы Маскву, пагнаў, пагнаў, ды і сам не вярнуўся!..»³⁷.

Підсумовуючи білоруську полеміку навколо проблеми Наполеона в 1812 р., можна відзначити, що характеристика тієї війни як «Вітчизняної» (в російському контексті) заперечує саму гадку, що мультикультурне, станове та конфесійно різнорідне населення західних країн імперії могло мати власні інтереси, окремі від намірів її державців. Але воно таки змагалось за відновлення історичної державності у вигляді ВКЛ, з перспективою здійснення у ньому модерних реформ. Так у білоруських історіографічних реаліях конфліктують і химерно переплітаються елементи полярних польського та російського підходів.

Отже, у соціальній уяві білорусів Наполеон і досі залишається міфічним символом. У різних хронологічних і соціальних контекстах цей символ набував варіативного ідеологічного наповнення й інтерпретації. Слідом за літераторами історики побачили в Наполеоні ідеал нової людини, яка давала відповідь на виклики епохи та залишила помітний слід у самосвідомості багатьох країн і народів. Особливої ваги наполеонівський міф набув для народів колишньої Речі Посполитої (зокрема білорусів), які змагалися за відновлення історичної державності (ВКЛ). Багатогранність особи Наполеона Бонапарта, яка вмістила в собі різноманіття суперечних рис, дозволяла знайти в ній ознаки, що репрезентувалися в різних версіях наполеонівського міфу. Не випадково, що в сучасній білоруській історіографії збережено суперечливі оцінки ролі Наполеона, як у європейській, так і в національній минувшині. Так, прихильники комуністичних ідей та «західнорусизму» твердо дотримуються антинаполеонівського міфу, використовуючи для своєї аргументації застарілі ідеологічні кліше, а їхні супротивники з національного табору – навпаки, воліють вдаватися до легенди Наполеона-визволителя. Своєю чергою фахівці з вивчення доби Наполеона, не бажаючи приєднуватися до жодної зі сторін світоглядного конфлікту, запропонували рівновіддалений від сформованих тенденцій ракурс – нейтральний і відсторонений від імперських ідеологій. Частина істориків у своїх оцінках намагаються лавірувати між двома течіями в історії Білорусі, гнучко підлаштовуючись під переважаючу в той чи інший момент точку зору.

References

- Adadurov Vadim. *Vojna civilizacij. Sociokulturnaya istoriya russkogo pohoda Napoleona*, t. 1. Kiev 2017. [In Russian.]
- Arseniev Vasilij. *Dokumenty o francuzskih voennoplennyh 1812–1813 gg. v Vitebskoj gubernii: iz del, nahodyashchihся v arhive Vitebskoj uchenoj arhivnoj komissii*. Vitebsk 1910. [In Russian.]

³⁷ Власт. [В. Ластоўскі.] *Кароткая гісторыя Беларусі*, с. 95.

- Belarus i vojna 1812 goda: Dokumenty* / sost. Andrey Lukashevich, Dmitriy Yackevich. Minsk 2011. [In Russian.]
- Chigrinov Pyotr. *Ocherki istorii Belarusi: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov*. Minsk 2000. [In Russian.]
- Dovnar-Zapolskij Mitrofan. *Istoriya Belorussii*, 4-ye izd. Minsk 2016. [In Russian.]
- Deruzhinskij Vadim. *Vojna 1812 goda i Belarus // Sekretnye issledovaniya 1 (2013)*(<http://www.secret-r.net/index.php/arkhiv-publikatsij/13-2013/vojna-1812-goda-i-belarus.html>). [In Russian.]
- Erashevich Aleksandr. *Uplyv napoleonavskikh voynav na hramadska-palitychnae zhytstsiu Belarusi (1799–1815 hh.): dys. ... kand. hist. navuk: 07.00.02*. Minsk 2003. [In Bielorrussian.]
- Filatava Aliona. *Vayna 1812 h. i Belarus' // Historya Belarusi: v 6 t., t. 4: Belarus' u skladze Rasiyskay imperyi (kanec XVIII – pachatak XX st.)* / red. M. Kastsiuk. Minsk 2005. [In Bielorrussian.]
- Gonchar Svetlana. *Mif Napoleona vo francuzskoj, polskoj i ruskoj literaturah XIX veka: avtoreferat dis. ... kand. filol. nauk: 10.01.03*. Minsk 2008. [In Russian.]
- Gronskij Aleksandr. “O modernizacii istorii” – beseda s korrespondentom gazety “7 dniej” Alekseem Elovikom // *Zapadnaya Rus* (06.12.2012) (<https://zapadrus.su/zaprus/istbl/537-2012-11-05.html>). [In Russian.]
- Historya Belarusi: dapamozhnik dlia pastupaiuchykh u VNU* / red. Aleksandr Kahanovskyi ta in. Minsk 1998. [In Bielorrussian.]
- Historya Belarusi: u 2 ch., ch. 2.: XIX–XX stahoddzi: kurs lektsyi* / Piotr Bryhadzin ta in. Minsk 2002. [In Bielorrussian.]
- Ihnatovski Usevalad. *Karotki narys historyi Belarusi*, 5-ye izd. Minsk 1991. [In Bielorrussian.]
- Istoriya Belarusi (XIX v. – 1917 g.). Atlas: uch. pos. dlya 8 klassa obshcheobrazovatelnyh uchrezhdenij s russkim yazykom obucheniya/ razrab. Aleksandr Kohanovskij, Andrey Lukashevich*. Minsk 2007. [In Russian.]
- Istoriya Belarusi. S drevnejshih vremyon do 2013 g.: uch. pos., 4-ye izd. / pod red. Evgenia Novika*. Minsk 2013. [In Russian.]
- Karpovich Taisa. *Kul'turnae zytstsiu Minska 1-j palovy XIX stahoddzia*. Minsk 2007. [In Bielorrussian.]
- Kornejchik Efrem. *Belorusskij narod v Otechestvennoj vojnie 1812 goda*. Minsk 1962. [In Russian.]
- Koshelev Vladimir. Akademik Tarle i ego “Napoleon” // Tarle Evgenij. *Napoleon*. Minsk 1993, s. 422–428. [In Russian.]
- Koshelev Vladimir, Sinica Vadim. *Vsemirnaya istoriya Novogo vremeni, XIX – nachalo XX v.: Uchebnoye posobiye*. Minsk 2004. [In Russian.]
- Kovkel Ivan, Yarmusik Edmund. *Istoriya Belarusi s drevnejshih vremen do nashego vremeni*, 7-e izd. Minsk 2008. [In Russian.]
- Koyalovich Mihail. *Lekcii po istorii Zapadnoj Rossii*. Moskva 1864. [In Russian.]

- Koyalovich Mihail. *Chteniya po istorii Zapadnoj Rossii*. Sankt-Peterburg 1884. [In Russian.]
- Krasnyanskij Vladimir. *Borisov i Borisovskij uezd v Otechestvennuyu vojnu 1812 goda*. Grodna 1913. [In Russian.]
- Krasnyanskij Vladimir. *Minskij departament Velikogo knyazhestva Litovskogo (Epizod iz istorii vojny 1812 g.)*. Sankt-Peterburg 1902. [In Russian.]
- Krishtapovich Lev. *Belarus kak russkaya svyatynya*. Minsk 2013. [In Russian.]
- Lukashevich Andrey. Evolyuciya konfessionalnoj struktury naseleniya belorusko-litovskih gubernij Rossijskoj imperii (1772–1812 gg.) // *Zapad, Vostok i Rossiya: Voprosy vseobshchej istorii* 17/II (2015) 84–94. [In Russian.]
- Lukashevich Andrey. Komitet ohraneniya obshchej bezopasnosti Rossijskoj imperii (1807–1829) // *Rossijskie i slavyanskie issledovaniya* 9 (2015) 74–81. [In Russian.]
- Lukashevich Andrey. “Polskie proekty” // *Otechestvennaya vojna 1812 goda i osvoboditelnyj pohod russkoj armii 1813–1814 godov: enciklopediya v 3 t., t. 3 / Rossijskaya politicheskaya enciklopediya*; red. Viktor Bezotosnyj i dr. Moskva 2012, c. 127–130. [In Russian.]
- Lukashevich Andrey. *Zapadnyj pograničnyj region v voenno-strategičeskikh planah Rossijskoj imperii (konec XVIII v. – 1812 g.)*: v 3 kn., kn. 1. Minsk 2012. [In Russian.]
- Lukashevich Andrey. *Belarus' napiaredadni i v chas vayny 1812 h.: vuchebna-metadychnyi kompleks*. Minsk 2004. [In Bielorusian.]
- Lyutyh Andrey. *Krep: istoričeskij roman*. Minsk 2012. [In Russian.]
- Mitskevich Adam. *Pan Tadevush, abo Aposhni naezd u Litve*. / per. s pol. Piatro Bitel'. Minsk 2015. [In Bielorusian.]
- Mitskevich Adam. *Pan Tadevush, abo Aposhni naezd u Litve: shliakheckaia historyia z 1811 i 1812 hh. u dvanatsatsi knihakh versham* / per. s pol. Piatro Bitel'; mastak Vasil' Sharangovich. Minsk 2018. [In Bielorusian.]
- Napoleon Orda. Shliakh da Bats'kavshchyny*: kniha-al'bom / sklad. A. M. Nestsiarčuk. Minsk 2012. [In Bielorusian.]
- Nestsiarčuk Leonid. *Belarus' u vayne 1812 hoda. Pamizh Napaleonam i Aliaksandram*. Brest 2012. [In Bielorusian.]
- Popov Andrey. *Velikaya armiya v Rossii: pogonya za mirazhom*. Samara 2004. [In Russian.]
- Proleskovskij Oleg, Krishtapovich Lev. Vmeste my vraga gromili // *Belaruskaya dumka* 6 (2012) 3–7. [In Russian.]
- Shved Viacheslav, Danskikh Sergey. *Zakhodni rehiyon Belarusi v chasy napaleonavskikh voynav. 1805–1815 hady*. Hrodna 2006. [In Bielorusian.]
- Treshchenok Yakov. *Istoriya Belarusi*: v 2-h ch., ch. 1. Mohilyov 2004. [In Russian.]
- Vlast. [Lastovski Vatslav.] *Karotkaia historyia Belarusi*. Vil'nia 1910. [In Bielorusian.]

Zhukovich Platon. *O russkom zemlevladienii v Severno-Zapadnom krae so vremeni prisoedineniya ego k Rossii*. Sankt-Peterburg 1895. [In Russian.]

Новизна публікації визначається тим, що вперше з'ясовано особливості конструювання наполеонівського міфу в білоруській історіографії та літературі XIX–XXI ст., а також простежено вплив образу Наполеона на сучасну полеміку в Білорусі щодо подій війни 1812 р. Під час підготовки статті використовували давні праці, які традиційно відносять до білоруської історіографії, а також літературні твори, в яких розкрито образ Наполеона і які були найпоширенішими на території білоруських губерній Російської імперії. Здійснене за допомогою загальнонаукових (ретроспективний, генетичний) і філологічних (композиційний і мотиваційний аналізи) методів дослідження дозволило зробити певні висновки.

Наполеонівський міф «пустив глибоке коріння» у білоруському суспільстві XIX ст., оскільки довгий час у шляхетському середовищі зберігалася ідея відновлення держави у вигляді Великого князівства Литовського. Тому до 1860-х рр. панівні позиції займала романтизована репрезентація Наполеона як визволителя, запозичена з твору «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича (уродженця Новогрудчини). Ця традиція відродилася в сучасній Білорусі, що супроводжувалося включенням цього твору у шкільну програму з національної літератури. Після придушення повстання 1863–1864 рр. у Польщі, Литві й Білорусі та посилення російського імперського курсу дедалі помітніший вплив на суспільну яву чинив гротескний образ Наполеона-завойовника, що наснажувався скепсисом «Війни і миру» Льва Толстого. До початку XX ст. ці суперечливі образи відбулися і в історіографії. Деяко пізніше, бо впродовж 1910–1920-х рр. представники національної історичної школи стали формувати третій ракурс погляду на Наполеона, рівновіддалений від згаданих тенденцій, – нейтральний і відсторонений. Він полягав у небажанні білорусів доєднатися до однієї зі сторін конфлікту між імперіями.

Ці три ракурси розвинулися у пострадянській білоруській історіографії. Загалом багатогранність особистості Бонапарта, який поєднував у собі велике різноманіття суперечливих рис, пояснює той факт, що кожен міг знайти в ньому ознаки, які підтверджували будь-яку з версій наполеонівського міфу. Заразом у сучасній білоруській історіографії традиційно зберігаються протилежні оцінки ролі Наполеона (як у європейській минувшині, так і в історії Білорусі), що відбиває загальний стан політизованого суспільства.

Ключові слова: міф, історіографія, образ, Наполеон, Білорусь, література, нейтралітет.